

Vijanden en tegenstanders

Cleveringa-lezing 2004 uitgesproken door

Mr. A.P. van Walsum

in het Groot Auditorium
van de Universiteit Leiden
op vrijdag 26 november 2004

Het is vandaag 64 jaar geleden dat professor Cleveringa vanaf deze plaats tegen het ontslag van zijn joodse collega's protesteerde. In die lange tijd – tweederde van een eeuw – is onze stijl van spreken minder behoedzaam en een stuk directer geworden, zodat wie nu die rede leest getroffen wordt door haar ingehouden toon en allerminst opruiende inhoud. Cleveringa ontried zijn gehoor met klem 'in nutteloze dwaasheden te vervallen' en stelde vast dat men niet anders kon doen dan 'zich buigen voor de overmacht.' Des te harder komt dan de passage aan, waarin hij de zojuist ontslagen professor Meijers als 'nobeles en ware zoon van ons volk' typeert en de Duitse bezetter afdoet als 'de vreemdeling welke ons thans vijandelijk overheerst.' Hij roept de aanwezigen op de Duitsers 'uit het gezicht en beneden ons' te laten en de blik te richten 'naar de hoogte waarop de lichtende figuur staat van hem wien onze aanwezigheid hier geldt.'

Wie mocht denken dat deze naar onze hedendaagse maatstaven misschien wat verheven typering van Meijers was ingegeven door Cleveringa's diepe verontwaardiging over het feit dat iemand met Meijers' enorme kwaliteiten en verdiensten door de bezetter zo maar de laan uit kon worden gestuurd, doet er goed aan kennis te nemen van de minstens even grandioze en bloemrijke lofredes die ter gelegenheid eerst van Meijers' pensionering in 1950 en daarna van zijn overlijden in 1954 door tal van juristen van naam aan hem zijn gewijd. Meijers werd door al zijn collega's als uniek en iemand op een eenzame hoogte beschouwd.

Dit doet dan wel de vraag rijzen of Cleveringa even vastberaden zou hebben geprotesteerd als Meijers zich niet onder de tien in Leiden ontslagen academische docenten had bevonden. Ik vermoed van wel, omdat aan het ontslag de traumatische episode van de Ariërverklaring was voorafgegaan. In de Ariërverklaring diende iedere Nederlander in overheidsdienst te bevestigen dat noch hijzelf noch zijn echtgenote noch een zijner ouders of grootouders ooit tot de joodse geloofsgemeenschap had behoord. De meeste Nederlandse ambtenaren hadden zich door dat formulier laten overrompelen. In de eerste vier of vijf maanden van de bezetting was de door velen gevreesde jodenvervolging naar Duits model achterwege gebleven en hadden de secretarissen-generaal van de door het vertrek van de regering naar Engeland onthoofde ministeries zich vastgeklampt aan de uitspraak van *Generalkommissar* Wimmer dat voor de Duitse autoriteiten in bezet Nederland het joodse probleem niet bestond. Maar begin oktober waren de eerste Ariërverklaringen verspreid en op de 25^e hadden alle Leidse hoogleraren de uitdrukkelijke opdracht gekregen dat formulier te tekenen. Cleveringa en Telders hadden het initiatief genomen ondertekening te weigeren en met een aantal gelijkgezinden afgesproken daarin te volharden als de groep weigeraars minstens 25 van de 73 Leidse hoogleraren zou omvatten. Enkele dagen later was het aantal weigeraars echter al tot 18 geslonken, en tenslotte hadden alle hoogleraren

getekend, zij het dat zestig van hen er een door Telders opgesteld protest aan hadden toegevoegd.

De correcte toon van Cleveringa's rede was vermoedelijk voor een deel toe te schrijven aan een onderschatting van de mate waarin het nationaal-socialistische Duitsland de internationale rechtsorde als irrelevant of achterhaald terzijde had geschoven. Dat vloeide namelijk niet automatisch voort uit het ondemocratische karakter van het Derde Rijk. Door het volkenrecht werd – en wordt – geen democratische regeringsvorm voorondersteld. Verschillende landen die nu vanzelfsprekende leden van de Europese Unie zijn leefden anno 1940 onder een ondemocratisch bewind, en zeker tijdens de Haagse Vredesconferenties van 1899 en 1907 was democratie geen vanzelfsprekendheid. Maar de bedoeling van de uit die conferenties voortgekomen verdragen was juist om ondanks alle verschillen in staatsvorm en politieke cultuur na het uitbreken van een oorlog een minimum aan beschavingsnormen veilig te stellen. Vandaar dat in 1940 door Cleveringa en andere juristen herhaaldelijk een beroep werd gedaan op het Landoorlogreglement van 1907, dat als voorloper van de naoorlogse Conventies van Genève kan worden gezien.

Dit brengt ons vanzelf op de al terloops genoemde hoogleraar, professor mr. B.M. Telders. In 1931 was Telders op achtentwintigjarige leeftijd hoogleraar volkenrecht geworden, en sinds 1938 was hij voorzitter van de Liberale Staatspartij. Hij toonde zich een fel bestrijder van het nationaal-socialistische Duitsland en pleitte onder de kabinetten Colijn en De Geer voor een ruimer vluchtelingenbeleid. Na de capitulatie bleef hij zich inzetten voor vrijheid en recht en veroordeelde hij de inschikkelijke houding tegenover de bezetter die hij bij veel van zijn landgenoten aantrof. Terwijl minister-president De Geer een week na zijn aankomst in Londen een defaitistische radiorede hield en ex-ministerpresident Colijn kort daarna in zijn brochure 'Op de grens van twee werelden' opriep het Duitse leiderschap in Europa te erkennen, gaf Telders in een viertal artikelen in de NRC een uiteenzetting van de plichten en rechten van autoriteiten en burgers in bezet gebied. In het eerste artikel, getiteld 'Eerlijke medewerking gevraagd en geboden,' stelde hij vast dat Hitlers decreet van 18 mei en de daarop gebaseerde verordening van Seyss-Inquart van 24 mei in overeenstemming waren met het geldende volkenrecht. Daarna gaf hij in dat artikel en de drie die daar nog op volgden nauwkeurig de grenzen aan tot waar de bezetter krachtens het Landoorlogreglement mocht gaan. Hoewel de artikelen dus aanvingen met een compliment aan het adres van de Duitsers en ook daarna geen enkele kritiek op hen bevatten, wekten zij grote ergernis bij de *Presseabteilung* van het Rijkscommissariaat. Via de Rotterdamse Kamer van Koophandel kwam deze Duitse ontstemming ter kennis van de raad van commissarissen van de NRC, en een maand later maakte Mr. M. Rooy als waarnemend hoofdredacteur plaats voor Mr. J. Huys en werd de NRC van een goede krant een foute.

Ondertussen inspireerde Telders voortdurend de redactie van *Het Liberale Weekblad*, dat door Cleveringa in zijn dagboek werd omschreven als ‘een weldadig aandoend blad, dat een geluid durft te laten horen dat men nergens meer beluistert.’ In een latere aantekening legde Cleveringa zijn diepe bewondering voor Telders’ onverschrokkenheid vast. De betrokken passage eindigt met de woorden: “Het mankeert dan ook niet aan lieden die voorspellen dat zijn vrijheid op haar eind loopt.”

Vrijdag 22 november werd bekend dat de bezetter definitief had besloten de joodse docenten uit hun ambt te ontheffen. De afbrokkeling van het verzet tegen de Ariërvierklaring had Cleveringa ervan overtuigd dat niet op collectieve protesten kon worden vertrouwd en dat hij nu alleen, als decaan van de faculteit der Rechtsgeleerdheid, een protest moest laten horen. Dit liet hij weten aan Telders, die het protest van harte steunde maar voorstelde dat hij het zou uitspreken omdat hij ongehuwd was. Cleveringa wilde daar niet van horen: hij was de decaan van de faculteit, en dit was zijn taak.

Woensdag 27 november, de dag na zijn rede, werd Cleveringa gearresteerd en in de strafgevangenis te Scheveningen gevangengezet. Tien maanden later werd hij weer in vrijheid gesteld, maar op 4 januari 1944 raakte hij opnieuw in gevangenschap, nu als één van de meer dan dertig Leidse gijzelaars die als represaille voor een mislukte aanslag op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau werden opgepakt. Met een deel van zijn mede-gijzelaars werd hij overgebracht naar Vught, waar elf dagen later tot zijn verrassing ook Telders werd binnengevoerd. Telders was in 1940 drie weken later dan Cleveringa ook gearresteerd en in de gevangenis te Scheveningen opgesloten, maar van daaruit was hij een half jaar later op transport gesteld naar Buchenwald, waar hij ruim twee en een half jaar gevangen zat.

Het is niet verwonderlijk dat de Duitsers het meer op Telders gemunt hadden dan op Cleveringa. Telders was de man van wie, om met Dr. L. de Jong te spreken, voortdurend ‘verzetsimpulsen uitgingen,’ maar zelfs in Telders’ noodlottig afgelopen gevangenschap hebben zich momenten voorgedaan waarop zijn vrijlating of bevrijding nabij leek. Eén zo’n moment was zijn overbrenging van Buchenwald naar Vught, die aan bemoeiingen van het Zweedse gezantschap te danken was. In de administratie van Buchenwald was men er zozeer van uitgegaan dat Telders na aankomst in Nederland zou worden vrijgelaten dat men niet eens de moeite had genomen zijn dossier naar de administratie van Vught door te zenden. Maar nadat Cleveringa op 22 juli 1944 in vrijheid was gesteld, had Telders het ongeluk zich nog in Vught te bevinden toen op 5 september Dolle Dinsdag aanbrak. Brussel was twee dagen tevoren bevrijd en algemeen werd aangenomen dat de geallieerden binnen de kortste tijd ook in Vught zouden verschijnen. De Duitsers besloten deze ontwikkelingen niet af te wachten. De ter dood veroordeelden werden haastig geëxecuteerd en de overige gevangenen, waaronder Telders, werden op transport gesteld naar het concentratie-

kamp Sachsenhausen bij Oranienburg, ten noorden van Berlijn. Begin februari 1945 brak ook daar een soort Dolle Dinsdag uit, toen de Russische troepen zo dicht genaderd waren dat een in de nacht van 2 op 3 februari ontketend luchtalarm ruim een week lang niet werd afgeblazen. In de hierdoor teweeggebrachte verwarring werd Telders met andere gevangenen op transport gesteld naar het concentratiekamp Bergen-Belsen, waar hij op 6 april 1945 aan vlektyphus overleed. Negen dagen later werd het kamp door het Britse leger bevrijd.

De Liberale Staatspartij speelde na de oorlog zonder Telders' bezielende leiding geen rol van betekenis meer en besloot in maart 1946 de fakkel over te dragen aan de nieuwe Partij van de Vrijheid. Deze partij was op verzoek van enkele naar vernieuwing strevende liberalen opgericht door de topman van Heineken, Dirk Stikker, die zich hiertoe bereid had verklaard op voorwaarde dat Cleveringa hem van achter de schermen zou bijstaan. Deze was daartoe bereid gebleken en heeft bij de moeizame opstelling van de eerste kandidatenlijst een doorslaggevende rol gespeeld. Nog geen twee jaar later, in januari 1948, werd de Partij van de Vrijheid weer opgeheven om plaats te maken voor de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie.

Van zowel Telders als Cleveringa loopt dus een vrijwel rechte lijn naar de huidige VVD. Het is misschien nuttig hier even de aandacht op te vestigen, omdat Nederlanders die in de tweede helft van de twintigste eeuw geboren zijn, vaak de neiging hebben voorbeelden van moreel hoogstaand gedrag in ons politieke spectrum vooral links van het midden te zoeken.

Telders zelf heeft onder de democratische partijen de tegenstelling tussen links en rechts nooit als fundamenteel beschouwd. Hij liet er begin 1940 geen twijfel aan bestaan dat de christelijke coalitie, belichaamd in het Tweede kabinet-De Geer, door hem en zijn partijgenoten resoluut van de hand werd gewezen, maar hij zag in het staatkundig leven van Nederland maar één tegenstelling die onoverbrugbaar was: de kloof tussen de communisten en de nationaal-socialisten enerzijds en de democratische, nationaal gezinde partijen anderzijds. Partijen 'die hun instructies uit het buitenland haalden,' zag hij als 'de enige vijanden van de Nederlandse Staat binnen onze landsgrenzen.'

Veel Nederlanders waren dat toen kennelijk met hem eens. Hoewel de Liberale Staatspartij in de Tweede Kamer niet meer dan vier zetels bezette, nam na mei 1940 het aantal abonnees op *Het Liberale Weekblad* spectaculair toe en werd het blad zelfs in de kiosken te koop aangeboden. Temidden van alle accommodatie, de bereidheid zich in de nieuwe omstandigheden te schikken 'om erger te voorkomen,' snakte het Nederlandse publiek naar een moedige stellingname, uit welke hoek van het politieke spectrum die ook mocht komen. De bloei van het Liberale Weekblad zou echter van korte duur zijn. In februari 1941 werd het blad door de bezetter verboden.

Toen na de bevrijding de verhoudingen weer wat normaler waren geworden, vervaagde geleidelijk ook weer het door Telders zo scherp geformuleerde onderscheid tussen *tegenstanders*, die zich binnen het politieke spectrum van ons democratische staatsbestel bevinden, en *vijanden*, die zich daarbuiten plaatsen door ons een autoritaire, dictatoriale of totalitaire staatsvorm te willen opdringen. De periode van de polarisatie, die met *Keerpunt '72* haar hoogtepunt bereikte, heeft vormen van verkettering te zien gegeven die men eerder onder vijanden dan onder tegenstanders zou hebben verwacht.

Aan dit soort periodieke vlagen van overdrijving valt waarschijnlijk nooit helemaal te ontkomen. Als de echte antidemocratische vijanden niet meer onmiddellijk zichtbaar zijn, kan het gebeuren dat men zo totaal in zijn afkeer van de democratische tegenstanders opgaat dat men oprecht begint te geloven dat het met de democratie gedaan zou zijn als die het ooit voor het zeggen mochten krijgen.

Wij hebben juist een viertal jaren achter de rug waarin dit zelfde verschijnsel sommige Nederlanders parten heeft gespeeld in hun beoordeling van de Amerikaanse regering. Dat de meesten van ons weinig met Bush op hadden kan niemand verbaasd hebben. De politieke spectra van de beide landen liggen niet op één lijn (het Amerikaanse midden ligt een stuk rechtser dan het Nederlandse), waardoor de meesten van ons zich in de Amerikaanse politiek eerder bij de Democraten dan bij de Republikeinen plegen thuis te voelen. Maar in elke democratie kunnen de verkiezingen evengoed een regering links-van-het-midden als een rechts-van-het-midden opleveren. Als dit niet zo was zou immers de definitie van het midden niet kloppen. Een overwinning van rechts is dus geen bewijs van falende democratie, zelfs niet als het tweemaal achter elkaar gebeurt. Toch hebben sommige Nederlanders al na de eerste verkiezing van Bush een misbaar gemaakt alsof in de Verenigde Staten een staatsgreep had plaatsgevonden.

De eerste aanleiding daartoe was de gang van zaken tijdens die verkiezingen zelf. Bush was tot president verkozen terwijl op Gore de meeste stemmen waren uitgebracht. Naar onze maatstaven is zoiets niet eerlijk, maar iedere Amerikaan en iedere Brit weet dat dit in een land met een districtenstelsel kan voorkomen. Wat de verkiezingen van 2000 zo bijzonder maakte was het feit dat de verschillen ditmaal wel uitzonderlijk klein waren. In Florida ging het om een verschil van 537 stemmen op een totaal van bijna zes miljoen. Ook in het kiescollege lagen Bush en Gore dusdanig nek aan nek dat de kandidaat die in Florida de meerderheid zou behalen, van het presidentschap verzekerd zou zijn. Tegen deze achtergrond werd vijf weken lang verbeterd over de uitslag geprocedeerd totdat het federale *Supreme Court* zich in de strijd mengde door een reeds door het hooggerechtshof van Florida gelaste partiële hertelling niet meer toe te staan. Al Gore was het oneens met dat besluit maar accepteerde het recht van het hof het te nemen. In zijn *concession speech* van 13 december stelde hij vast dat het geschil was beslecht, zoals dat ook hoorde, door gebruikmaking van de 'geëerde insti-

tuties van onze democratie.' Dat wijst minder op een staatsgreep dan op een ook in kritieke omstandigheden goed functionerend kiesstelsel.

Maar toen Bush eenmaal goed en wel in het Witte Huis zat bleek zijn krappe overwinning hem er niet van te weerhouden het buitenlands beleid radicaal in unilateralistische richting om te buigen. In maart 2001 trokken de Verenigde Staten zich terug uit het Kyoto Protocol, in december van dat jaar volgde de opzegging van het ABM-verdrag, in mei 2002 werd de Amerikaanse ondertekening van het verdrag tot oprichting van het Internationale Strafhof ongedaan gemaakt, en in september 2002 verscheen de Nationale Veiligheidsstrategie, waarin de Verenigde Staten zich naast het vrij algemeen erkende recht van preëemptieve zelfverdediging tegen een ophanden zijnde aanval ook het recht voorbehielden preventief tot militaire interventie over te gaan als dit nodig was voor het uit de weg ruimen van een ernstige dreiging die broeiende was of zich mettertijd zou kunnen ontwikkelen.

En toen, als klap op de vuurpijl, kwam de invasie van Irak. Van alle daden van Bush in zijn eerste ambtstermijn heeft de aanval op Irak de betrekkingen tussen Europa en de Verenigde Staten verreweg het meest geschaad. Want ook al zijn er enkele Europese landen waar de regering die aanval politiek of anderszins heeft gesteund, er is er naar mijn weten niet één waar de bevolking in meerderheid voor de oorlog was.

Vooraf daarom was Europa in de afgelopen presidentsverkiezingen zo massaal tegen Bush en dus voor Kerry. Maar het besluit om Saddam Hussein uit te schakelen heeft een lange, gecompliceerde voorgeschiedenis, waar ik graag kort uw aandacht voor vraag. Want net zoals veel Amerikanen nog steeds denken dat Saddam Hussein iets met de aanslagen van 11 september te maken had, zijn er tal van Europeanen die nog altijd geloven dat het idee om Irak aan te vallen voor het eerst bij Bush, Cheney en Rumsfeld is opgekomen.

Sinds de Golfoorlog werd Saddam Hussein op grond van zijn gebleken fascinatie met alle vormen van massavernietigingswapens door zowel Republikeinen als Democraten als een groot gevaar gezien. De cruciale vraag was of dit gevaar kon worden beheerst of dat het moest worden uitgebannen. Met andere woorden: kon met *containment* worden volstaan of was een militaire ingreep onontkoombaar? Rond deze vraag ontwikkelden zich in Washington twee scholen die elkaar geruime tijd in evenwicht hielden. Maar tegen het eind van 2000 groeide door de erosie van het sanctieregime bij velen de overtuiging dat een vreedzame indamming van Saddam Hussein op den duur niet mogelijk was. Ook veel Democraten kwamen tot die conclusie. Op 11 oktober 2002 machtigde de Senaat met 77 tegen 23 stemmen de President om met of zonder Veiligheidsraadsmandaat Irak aan te vallen. Zoals bekend hoorden Kerry en Edwards tot de voorstemmers. Zij stonden niet alleen: van de vijftig Democratische senatoren stemden er 29 voor en 21 tegen.

Democratische steun voor de verwijdering van Saddam Hussein had zich al eerder gemanifesteerd. Het begrip 'regime change' stamt uit de *Iraq Liberation Act*, die op 7 oktober 1998 – ruim twee jaar vóór de verkiezing van Bush – door de Senaat met algemene stemmen werd aangenomen. Die wet ging niet over een rechtstreekse Amerikaanse militaire interventie maar regelde de ondersteuning van pogingen het regime van Saddam Hussein omver te werpen en de bevordering van de totstandkoming van een democratische Iraakse regering. In zijn verklaring, afgelegd bij de ondertekening van de wet, zei president Clinton de opvatting dat een democratisch Irak op grond van de geschiedenis of de etnische of sektarische samenstelling van het land onbereikbaar was, categorisch van de hand te wijzen.

Maar door de regering-Clinton werd toen ook al enige tijd met militaire actie tegen Saddam Hussein rekening gehouden. Acht maanden eerder, op 17 februari 1998, had Clinton in een rede voor de medewerkers van het Pentagon al verklaard dat de Verenigde Staten Irak niet konden toestaan arsenalen van nucleaire, chemische en biologische wapens aan te leggen. Hij sloot zijn toespraak af met de woorden: "Wij hebben, als God het wil, nog een kans om hiervoor een diplomatieke oplossing te vinden, en zo niet, dan hebben wij, als God het wil, een kans om voor onze kinderen en kleinkinderen het juiste te doen."

In december van dat jaar gaf Clinton het groene licht voor de operatie *Desert Fox*, waarin binnen zeventig uur 650 luchtaanvallen werden uitgevoerd en 415 kruisvluchtwapens werden gelanceerd. De operatie was volgens het Pentagon gericht tegen Iraks nucleaire, chemische en biologische wapenprogramma's, maar bijna de helft van de doelen had daar niet rechtstreeks mee te maken. Minister van Buitenlandse Zaken Albright omschreef de actie als 'aanwending van militaire macht, niet oorlog.'

Ook nu de *regime change* heeft plaatsgevonden en een chaos heeft achtergelaten, zijn er nog vooraanstaande Democraten die de aanval op Irak principieel verdedigen. Strobe Talbott, de plaatsvervanger van Madeleine Albright in de regering-Clinton en nu president van de Brookings Institution, stelt zich op het standpunt dat de regering-Bush na 11 september terecht Irak als een kernprobleem heeft geïdentificeerd. Volgens hem zou ook een president Gore of McCain of Bradley de druk op Irak hebben opgevoerd en vroeg of laat tot geweld zijn overgegaan.

Doordat president Bush en premier Blair alle nadruk hebben gelegd op de actuele dreiging van Iraakse chemische en biologische wapens die er helemaal niet bleken te zijn, is bij sommigen de indruk ontstaan dat de oorlog zonder aanleiding is gevoerd. Bush en Blair hebben zichzelf geen dienst bewezen door van de veronderstelde aanwezigheid van chemische en biologische wapens hun *casus belli* te maken. Waarschijnlijk zijn ze ervan uitgegaan dat een actuele dreiging de publieke opinie eerder met militair ingrijpen zou verzoenen dan een potentieel gevaar. De IAEA, het

internationale atoomenergie-agentschap in Wenen, had al vóór 1995 alle Iraakse installaties voor de productie van kernwapens onschadelijk gemaakt en het daarvoor bestemde splijtbaar materiaal fysiek afgevoerd. Zo'n zekerheid bestond er niet ten aanzien van Iraks chemische en biologische wapens. In het licht van het feit dat er sinds december 1998 geen wapeninspecties meer hadden plaatsgevonden werd vrijwel overal – ook in Parijs – aangenomen dat Saddam Hussein over chemische en biologische wapens beschikte. Ook chef-wapeninspecteur Hans Blix achtte dat voldoende waarschijnlijk om zelfs in de Veiligheidsraadszitting van 27 januari 2003 Irak nog op strenge toon te onderhouden over het feit dat het 1000 ton VX-zenuwgas en 8500 liter anthrax niet had kunnen verantwoorden.

Natuurlijk was de waarschijnlijke aanwezigheid van chemische en biologische wapens reden tot zorg, maar de werkelijke dreiging was het onafwendbaar naderende failliet van het op grond van zijn humanitaire consequenties in diskrediet geraakte sanctieregime, dat tot dusver de enorme Iraakse olieopbrengsten uit de handen van Saddam Hussein had gehouden. Het kernprobleem was dus niet chemisch of biologisch, maar nucleair. Als de sancties inderdaad werden opgeheven, zou Saddam Hussein voldoende plutonium of hoogverrijkt uranium kunnen aanschaffen om zijn sluimerende kernwapenprogramma binnen korte tijd weer op te starten.

Onlangs is op dit gebied het laatste woord gesproken in het rapport van de *Iraq Survey Group* onder leiding van Charles Duelfer. In hun bespreking van dat rapport hebben de media zich vooral geconcentreerd op de conclusie dat Saddam Hussein, anders dan in zoveel hoofdsteden werd verondersteld, na 1991 geen enkel massavernietigingswapenprogramma heeft gereactiveerd. Dit was langzamerhand wel bekend, want anders had Blix in het voorjaar van 2003 wel iets gevonden. Maar de pers heeft nauwelijks aandacht geschonken aan de reden *waarom* Saddam volgens het rapport Duelfer deze terughoudendheid heeft betracht, namelijk omdat hij al zijn kaarten op de onafwendbare ineenstorting van het sanctieregime had gezet. Eind 2000 waren de Amerikaanse regering en het regime van Saddam Hussein het er in ieder geval over eens dat het sanctieregime op zijn laatste benen liep. In Bagdad zag men dit als het begin van de victorie en in Washington besefte men dat de *containment* ten einde liep. Onder andere omstandigheden zou dit besef bij de Amerikaanse missie in New York tot koortsachtige activiteit aanleiding hebben gegeven, maar inmiddels was George W. Bush tot president verkozen en ging iedereen ervan uit dat er van hem een geheel nieuw Irakbeleid kon worden tegemoet gezien.

Dat dit vroeg of laat de omverwerping van Saddam Hussein zou inhouden werd in New York algemeen aangenomen en door velen gebillijkt, maar niemand kon natuurlijk vermoeden dat de Amerikanen Irak zouden binnenvallen zonder zich voldoende op de bezettingsfase te hebben voorbereid. Had het Pentagon wel over de troepen beschikt die nodig waren om na de snelle beslissende oorlog, waar Rumsfeld zo trots

op was, de grenzen af te sluiten om een toestroom van buitenlandse terroristen te verhinderen, openbare gebouwen, opslagplaatsen en olie-installaties te beveiligen, de water- en elektriciteitsvoorziening snel te herstellen, en in het algemeen orde te handhaven en wetteloosheid te bestrijden, dan zou de discussie over de rechtvaardiging van de oorlog binnen enkele maanden verstomd zijn. Dan zou rond deze tijd alleen onder de juridische fijnproevers voor dat aspect nog belangstelling bestaan.

Aangezien ik hier wel een aantal juridische fijnproevers aanwezig veronderstel, voel ik de behoefte daar toch nog iets over te zeggen. Het geeft natuurlijk eigenlijk geen pas als landen zonder mandaat van de Veiligheidsraad besluiten een ander land aan te vallen. Maar het is ook niet in de haak als een land twaalf jaar lang dwingende Veiligheidsraadsresoluties aan zijn laars lapt en daartoe in staat wordt gesteld doordat twee permanente leden met hun vetorecht de Veiligheidsraad ervan weerhouden dat land tot de orde te roepen. Het is nog maar de vraag door welke van de twee handelwijzen het gezag van de Veiligheidsraad het meest wordt aangetast.

In het licht van de gedeelde verantwoordelijkheid voor het Irakbeleid zoals dat sinds de Golfoorlog van 1991 door Republikeinse en Democratische regeringen is gevoerd, was het voor Kerry en Edwards vrijwel niet mogelijk zich van het ongelukkige verloop van de oorlog van 2003 te distantiëren. Vooral Kerry heeft daardoor bij sommigen een indruk van weifelmoedigheid achtergelaten. Misschien had hij er beter aan gedaan een scherper onderscheid te maken tussen de door hem gesteunde machtiging van de President tot het gebruik van geweld tegen Irak en de door hem aan de kaak gestelde wijze waarop de President van die machtiging gebruik heeft gemaakt. Verder heb ik Kerry nooit goed horen uitleggen waarom hij in oktober 2002 vóór, en in januari 1991 tegen de oorlog heeft gestemd. De oorlog van 1991, *Desert Storm*, had tot doel de invasie en annexatie van Koeweit terug te draaien en werd daarom door bijna de hele wereld gesteund.

Toch had ik liever Kerry dan Bush in het Witte Huis gezien. Het verbaast me dat zoveel Nederlandse christendemocraten en liberalen de verkiezing van Bush hebben toegejuicht. Ik begrijp niet hoe het in ons belang kan zijn dat het machtigste land ter wereld, waarmee wij bondgenootschappelijk nauw verbonden zijn, bestuurd wordt door een president die zichzelf als een begenadigd leider ziet, adviezen van zijn bondgenoten in de wind slaat, en niet in staat is fouten toe te geven. Ook Bush heeft geen onderscheid willen maken tussen het besluit Irak aan te vallen en de wijze waarop de oorlog is gevoerd. Hij ziet zelfs vandaag nog de hele oorlog – het besluit en de uitvoering – als een succes. Niemand in zijn omgeving lijkt te beseffen hoezeer hij zich daarmee in eigen vlees snijdt. Amerika heeft dringend behoefte aan meer internationale steun in Irak, maar het zou een grotere kans maken die ook te krijgen als Bush maar kon toegeven dat de huidige chaos in het land veroorzaakt is door – wat Kerry noemde: – een kolossale beoordelingsfout. Nu hij herkozen is zou zo'n ruitertijlke erkenning toch

mogelijk moeten zijn. In de verkiezingscampagne heeft hij onder grote druk wel een keer toegegeven dat er een probleem was met de troepensterkte, maar de schuld daarvoor legde hij bij zijn generaals die hadden nagelaten hem om meer troepen te vragen. Het valt te voorzien dat in de geschiedschrijving het besluit van Bush om met onvoldoende troepen een oorlog te beginnen zeer hoog zal scoren in de ranglijst van historische blunders. Dat zal dan vooral gebaseerd zijn op de geweldige stimulans die het internationaal terrorisme hiermee in de schoot geworpen heeft gekregen.

Ik ben het nooit eens geweest met de stelling dat de NAVO geen zin meer had nadat de Sovjet dreiging verdwenen was. De Europese Unie was in haar oervorm, de Kolen- en Staalgemeenschap, bedoeld om een nieuwe Frans-Duitse oorlog te voorkomen, en die is ook niet weggekijnd vanaf het moment dat zo'n oorlog niet meer denkbaar werd geacht. Maar het lot van organisaties die hun oorspronkelijke bestaansredenen kwijtraken hangt natuurlijk wel van de deelnemende landen af. Als het belangrijkste land in onze belangrijkste multilaterale organisatie zich tot een extreem unilateralisme bekeert, wordt het voor ons wel erg moeilijk die organisatie als plechtanker van onze veiligheid te blijven beschouwen.

Wij zullen er dan ook niet aan ontkomen de rangorde tussen onze rol in de NAVO en die in de EU nog eens goed te overdenken. Zelf behoorde ik op Buitenlandse Zaken altijd tot hen die de NAVO de voorrang gaven. En ook nu vind ik nog steeds dat de waarborging van onze veiligheid het eerste dossier dient te zijn. De vraag is alleen langs welke weg wij die in de komende jaren het beste behartigen.

Dit is geen zaak van trouw of nostalgie, maar van nationaal belang. Ik denk dat het in ons nationaal belang zou zijn als Nederland de herverkiezing van Bush aangreep om wat meer EU en wat minder NAVO in zijn beleid te doen. Er is geen reden om aan te nemen dat onze veiligheid dan minder gewaarborgd zou zijn. De NAVO wordt door de Verenigde Staten gedomineerd, maar de belangrijkste Europese leden zijn het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Frankrijk. Of die landen een beleid voeren dat bij Amerika in de smaak valt is irrelevant voor hun status binnen de alliantie. Als de nood ooit aan de man komt, is het echt niet zo dat Nederland eerder op Amerikaanse hulp kan rekenen dan Frankrijk en Duitsland omdat het zich zo consequent pro-NAVO en pro-coalitie heeft opgesteld.

Het is ook niet zo dat Nederland op grond van zijn goede gedrag meer *het oor heeft* van Washington dan Frankrijk en Duitsland. Onze bijdrage aan de Iraakse coalitie is hooguit enkele specialisten op het State Department en het Pentagon bekend. Ik heb in Amerikaanse uitspraken over de coalitie de Nederlandse bijdrage nog nooit horen noemen. Engeland heeft aan zijn enorme militaire inspanning in Irak te danken dat het in Washington enige invloed heeft, maar zelfs die blijkt vrij marginaal. Nederland ontleent aan zijn militaire bijdrage geen enkele invloed op het Amerikaanse beleid.

In de relatie met Amerika levert ons huidige beleid dus geen aantoonbare baten op. In onze relatie met Europa staan er echter aanzienlijke kosten tegenover. Onze *standing* binnen de EU wordt geschaad door de steeds moeilijker uit te leggen voorrang die wij aan de NAVO blijven geven. Landen als Litouwen en Tsjechië hebben een historisch en geografisch excuus om de NAVO belangrijker te vinden dan de Europese Unie, maar Nederlands voorkeur voor de NAVO begint langzamerhand folkloristische trekken te vertonen.

Ik zou graag zien dat Nederland ophield te ambiëren het meest NAVO-gezinde land van West-Europa te zijn. Dan zou het eindelijk ook op buitenlandspolitiek gebied een actief en ongereserveerd lid van de Europese Unie kunnen worden. De rol die ons land in de EU kan spelen moet natuurlijk ook niet worden overschat, maar Nederlands invloed is er wel groter dan in Washington. In Brussel zou Nederland ertoe kunnen bijdragen dat in een toenemend aantal dossiers EU-standpunten worden uitgewerkt. Met haar economische gewicht kan de EU ook zonder militaire macht een politieke rol spelen, mits ze in de buitenlandspolitieke dossiers één standpunt inneemt. Het streven naar die eenstemmigheid zou de eerste prioriteit moeten worden van ons buitenlands beleid. Dat kan alleen op een golftegenstand die zich ergens tussen de pro-Amerikaanse reflex van de Britten en de anti-Amerikaanse reflex van de Fransen bevindt. Meewerken aan dat proces heeft niets te maken met 'bruggenbouwen', de term waar men in de Nederlandse politiek zo verzot op is. Het is niet meer en niet minder dan het participeren in een intelligent debat over de opties die voor de EU openstaan.

Mocht Nederland inderdaad besluiten de temperatuur van zijn NAVO-beleid met enkele graden te verlagen en die van zijn buitenlandspolitieke EU-beleid met evenveel graden te verhogen, dan zou dat in Washington nauwelijks worden geregistreerd. Maar in Brussel, waar het wel zou opvallen, zouden wij de indruk moeten vermijden dat Nederland het Amerikaanse sleeptouw heeft losgelaten om zich voor het Franse karretje te laten spannen. Wij zouden ons daarom duidelijk moeten blijven distantiëren van de Franse dromerij over Europa als tegenwicht voor Amerika. De EU heeft gezamenlijke standpunten nodig om voor Amerika een serieuze gesprekspartner te zijn, maar ons uitgangspunt daarbij is niet hetzelfde als dat van Frankrijk, namelijk dat Europa en Amerika fundamenteel anders zijn. Het grootste bezwaar tegen dat uitgangspunt is dat het alleen iets kan betekenen als men bereid is de grote verschillen *binnen* Europa over het hoofd te zien. Van alle machtscentra in de wereld zijn Washington en Brussel nog steeds de twee met de meeste gezamenlijke belangen. Overigens zijn de *think-tanks* in Washington er allang van overtuigd dat de unipolaire wereld, met de VS als enig overblijvende supermogendheid, van voorbijgaande aard is, maar het tegenwicht waar ze dan aan denken is niet Europa maar China.

Wat Amerika de komende vier jaar voor Europa zal betekenen hangt geheel af van zijn president. Er wordt wel gezegd dat er twee mogelijkheden zijn: òf Bush gaat zich

nu bekommeren om zijn plaats in de geschiedenis òf hij zal het polariseren niet kunnen laten. Helaas is er ook een combinatie denkbaar: hij zou kunnen denken zich juist door aanscherping van zijn huidige koers van een plaats in de geschiedenis te verzekeren. Maar welke koers hij ook kiest, het zou voor ons in Europa niet erg rationeel zijn ons van Amerika te distantiëren juist wanneer dit land de enig overblijvende supermogendheid is geworden. En dan denk ik niet alleen aan Amerika's militaire macht maar zeker ook aan zijn vitaliteit op economisch en wetenschappelijk gebied en zijn grote ideeënrijkdom waar wij op tal van verdere terreinen dankbaar gebruik van maken. Bilaterale betrekkingen beperken zich bovendien niet tot de verhouding van regering tot regering. Op 2 november heeft 48 procent van het Amerikaanse volk voor Kerry gestemd, en Kerry heeft onder andere in de staten New York, Californië, Illinois, en Pennsylvania, en verder in heel New England en het District of Columbia de meerderheid behaald. Het is niet toevallig dat daar juist de steden liggen waar Nederlanders die Amerika kennen zich het meest plegen thuis te voelen. Onze favoriete steden hebben dus voor Kerry gestemd, en Kerry heeft het desondanks afgelegd tegen Bush. Dat geeft ons wel enig recht Bush ook als onze tegenstander te zien. Maar niemand in Amerika ziet Bush als vijand en dat moeten wij dus ook niet doen.

Wat ik ten slotte nog zou willen zeggen is dat ik het bijzonder waardeer als alumnus van de Universiteit Utrecht een jaar lang aan de Universiteit Leiden hoogleraar te mogen zijn. Ik ben trots op mijn eigen alma mater, maar aan de reactie op het ontslag van de joodse docenten in 1940 wordt geen enkele Utrechter graag herinnerd. Terwijl Cleveringa hier in Leiden professor Meijers als een nobele en ware zoon van ons volk typeerde en zijn rede onmiddellijk door een studentenstaking werd gevolgd, werd in Utrecht een studentenstaking juist afgewend door het pamflet van de rector-magnificus met daarin de volgende berucht geworden passage: "De Universiteit is een stuk Nederlandse volkskracht en in deze zware tijden moeten wij elke Nederlandse waarde hoog houden. Ook al voelt men zich gewond, daarom slaat men toch niet de hand aan zich zelf."

Leiden heeft in 1940 de eer van de Nederlandse universiteiten gered, en ik beschouw het als een grote eer de leerstoel te mogen bezetten die daaruit is voortgekomen.

Ik heb gezegd.

